

Szkola polska z lat ofensywy ideologicznej w oświacie (1948–1956) w świetle antologii wspomnień nauczycieli

Abstract. The Polish school during the ideological offensive in education (1948–1956) in an anthology of teachers' memoirs

The aim of the article is to present the assumptions and methods behind the ideological pressure exerted on Polish teachers by the communist authorities in 1948–1956 as described in the teachers' memoirs. The Polish Workers' Party (later the Polish United Workers' Party) during the Stalinist period tried to instil in teachers "socialist morality" by means of courses, conferences, additional education and an order to "self-educate". The text contains a synthetic historical outline of the above-mentioned activities and their analysis based on the memories of credible witnesses to those events.

Keywords: teachers, ideologization, communism in Poland, history of education

Wprowadzenie

Ideologiczno-społeczna inżynieria, której w latach 1948–1956 poddawani byli nauczyciele, miała za zadanie przygotować ich do działań na rzecz „przekucia duszy społeczeństwa polskiego”¹. Nauczyciel w myśli decydentów Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR) oraz późniejszej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR) stanowił jeden z podstawowych filarów w procesie komunistycznej ideologizacji społeczeństwa². Dokonywać tego miał poprzez aktywną pracę dydaktyczno-pedagogiczną, bazującą przede wszystkim na tzw. naukowym poglądzie na świat (opartym na

¹ R. Grzybowski, *Nieufność jako dominująca cecha relacji pomiędzy nauczycielami a władzami komunistycznymi w latach PRL-u*, w: *Zaangażowanie? Opór Gra? Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u*, red. R. Grzybowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 45.

² W. Chmielewski, *Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa (1944–1956)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2006, s. 100.

zapoczątkowanym w II poł. XIX w. przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, a następnie rozwiniętym przez Włodzimierza Lenina i Różę Luksemburg materializmie dialektycznym i historycznym) oraz poprzez implikację uczniom „moralności socjalistycznej”³. Wierzono, iż tzw. „nowa inteligencja”⁴ (intelektualiści wywodzący się z klasy robotniczej z odpowiednio uwewnętrznionym światopoglądem komunistycznym) przyczyni się do stworzenia w Polsce „nowego człowieka”, przyszłego „budowniczego socjalizmu”, który stanowiłby następnie aktywny czynnik wspierający budowę świata komunistycznego. Wieloletnie i agresywne formy indoktrynacji tysięcy nauczycieli w Polsce bez wątpienia wywarły silne piętno na ówczesnym (oraz współczesnym) społeczeństwie polskim. W związku z tym istotnym elementem wiedzy pedagogicznej, a zarazem celem niniejszego opracowania jest ustalenie, jakie znaczenie wspomnianemu procesowi szkolenia ideologicznego z lat 1948–1956 nadawali poddani mu nauczyciele polscy.

Na temat kształcenia nauczycieli w okresie wzmoczonej ideologizacji szkolnictwa (1948–1956) napisano już wiele prac⁵, niemniej należy zaznaczyć, iż w znacznej części przedstawiają one historyczno-teoretyczne treści opisujące ówczesne realia. Głównym celem poniższego artykułu jest natomiast przybliżenie procesów ideologizacyjnych w dobie stalinizmu w Polsce na podstawie relacji i wspomnień bezpośrednich świadków tamtych wydarzeń, tj. nauczycieli, którzy zmuszeni zostali poddać się komunistycznemu „doksztalczeniu”.

Artykuł składa się z dwóch części. Część pierwsza jest próbą syntezy i rekonstrukcji aktualnej wiedzy w kontekście genezy procesu ideologicznego kształcenia polskiej inteligencji oraz najważniejszych założeń społecznej inżynierii zorganizowanej i użytej przez komunistyczne władze w Polsce wobec nauczycieli. Część druga artykułu zawiera natomiast analizę powyższego na podstawie osobistych wspomnień nauczycieli i uczniów z lat 1948–1956⁶.

³ R. Grzybowski, *O wychowaniu w duchu moralności komunistycznej w ujęciu pedagogiki stalinowskiej oraz o niektórych metodach jego realizacji*, w: *Człowiek. Idea. Dzieło. Prace dedykowane Profesor Stefanii Walasek*, red. nauk. B. Jędrzychowska, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2013, s. 211–215.

⁴ H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, IFiS PAN, Warszawa 1994, s. 26–27.

⁵ Wśród współczesnych prac warto wymienić m.in. następujące publikacje: R. Grzybowski, *Wyższe szkoły pedagogiczne w Polsce w latach 1946–1956*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Gdańsk 2000; B. Grześ, *Związek Nauczycielstwa Polskiego od korzeni po współczesność*, Związek Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 2000; S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej: (1944–1956)*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warszawa 2005; W. Chmielewski, *Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa (1944–1956)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2006; W. Chmielewski, *Edukacja nauczycieli po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2007; R. Grzybowski, *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013; B. Wągner, *Strategia wychowawcza w PRL*, Fundacja Naukowa Otwarte Historie, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2018; *Zaangażowanie? Opór Gra? Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u*, red. R. Grzybowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.

⁶ Podstawową bazę wykorzystanych w artykule wspomnień nauczycieli z okresu stalinizmu w Polsce stanowią przede wszystkim prace: *Na przelomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*,

Geneza i forma „kształcenia ideologicznego” polskich nauczycieli w latach 1948–1956

Działania polskich komunistów opierały się zasadniczo na rozwiązaniach ustrojowych ZSRR oraz na poglądach wypracowanych przez W. Lenina. Po zwycięstwie partii bolszewickiej w październiku 1917 r. Lenin zarządził przyspieszenie procesu kształtowania „nowej inteligencji”. Aby rewolucja komunistyczna uwieńczona została sukcesem, należało według sowieckiego przywódcy m.in. wykorzystać niezdecydowanych politycznie intelektualistów (określanych „inteligencją sprzedajną”) do jak najszybszej pracy na rzecz budowy „nowej inteligencji”, pochodzącej ze środowisk robotniczych, która dzięki dobrze zinternalizowanej „moralności komunistycznej” zdolna będzie przekonać społeczeństwo, a zwłaszcza dzieci i młodzież do leninowskiej wizji świata⁷. Warto zaznaczyć, iż wspomniana wyżej „moralność komunistyczna” przez cały okres istnienia zarówno ZSRR, jak i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie została jednolicie sprecyzowana, niemniej można wydobyć ze źródeł historycznych jej podstawowe założenia, wśród których wymienia się m.in. kult pracy (przede wszystkim fizycznej), socjalistyczny stosunek do własności społecznej, poczucie kolektywnej odpowiedzialności za państwo, wrogi stosunek do tzw. obozu kapitalistycznego⁸, materialistyczny pogląd na świat czy też pełne zaufanie do przywódców partii komunistycznej⁹.

Próby pozyskania polskich nauczycieli przez komunistów z ramienia PPR miały miejsce już w sierpniu 1944 r. W dobie wojennego chaosu i niepewności o przyszłość Polski, Stanisław Skrzyszewski (ówczesny kierownik resortu oświaty PKWN) wystosował drukowane i kolportowane pismo pt. *Wezwanie do nauczycielstwa polskiego*¹⁰, w którym dziękował nauczycielom za ich „podziemną” pracę dydaktyczną na rzecz młodzieży polskiej oraz zachęcał ich do dalszej aktywności w procesie powojennego

wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, *Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1996. Poza wyżej wymienionymi publikacjami problematykę wspomnień nauczycieli z czasów tzw. „ofensywy ideologicznej” (1948–1956) po 1989 r. w interesujący sposób poruszyli: W. Chmielewski, *Obraz nauczyciela PRL w świetle własnych wspomnień*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2015, vol. 31, z. 426, W. Dróżka, *Pokolenia nauczycieli*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1993, *Pożegnanie ze szkołą. Spojrzenie wstecz nauczyciela emeryta*, wyb. i oprac. W. Chmielewski, S. Mauersberg, M. Walczak, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Piotrków Trybunalski 2012.

⁷ R. Grzybowski, *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 31.

⁸ R. Grzybowski, *Nieufność*, op. cit. s. 43.

⁹ W. Pomykało, *Kształtowanie ideału wychowawczego w PRL w latach 1944–1976*, Książka i Wiedza, Warszawa 1977, s. 181–183, por. także R. Grzybowski, *O wychowaniu w duchu moralności komunistycznej w ujęciu pedagogiki stalinowskiej oraz o niektórych metodach jego realizacji*, w: *Człowiek. Idea. Dzieło. Prace dedykowane Profesor Stefanii Walasek*, red. nauk. B. Jędrzychowska, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2013.

¹⁰ M. Radziszewska, *Potrzeby kadrowe szkolnictwa powszechnego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1948*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2005–2006, nr 21–22, s. 86–87.

odbudowywania oświaty polskiej. Ponadto zarówno we wspomnianym piśmie, jak i podczas słynnego Zjazdu Oświatowego w Łodzi w czerwcu 1945 r.¹¹, zapewniał on, iż każdy będzie miał wolność wyboru przekonań politycznych¹². Do kwietnia 1947 r. władze PPR starały się jeszcze w sposób pokojowy „przeciągać” nauczycieli na swoją stronę – w większości przypadków nieskutecznie¹³.

Rzeczywiste podejście polskich komunistów do szeroko rozumianej oświaty ujawnione zostało po sfałszowanym zwycięstwie PPR w wyborach do Sejmu Ustawodawczego w lutym 1947 r. Wspomniany wyżej S. Skrzyszewski ponownie objął tekę ministra oświaty, zaś treści nauczania, instytucje oświaty oraz kadra pedagogiczna poddana została intensywnej ideologizacji¹⁴. Dwudziestego trzeciego kwietnia 1947 r. Biuro Polityczne KC PPR przedstawiło wniosek „o zatwierdzenie planu przeszkolenia ideologicznego kierowniczych kadr nauczycielskich w administracji oświatowej”¹⁵. Ponadto Komisja Oświatowo-Kulturalna Biura Politycznego KC PPR, której przewodził Marian Spychalski, przygotowała rezolucję zawierającą plany działań mających doprowadzić polską oświatę do jej „demokratyzacji”. We wspomnianym dokumencie za najważniejsze uznano przegląd ówczesnych kadr pedagogicznych (mający w rzeczywistości polegać na usunięciu niesprzyjających władzy szkolnych kadr kierowniczych, nauczycieli i pedagogów) oraz przeszkolenie ideologiczne pozostałej kadry dydaktyczno-pedagogicznej w Polsce¹⁶.

Powyższe wydarzenia sprawiły, iż do końca 1947 r. z powodu ideologicznych czystek usunięto z Ministerstwa Oświaty, kuratoriów i inspektoratów blisko 600 osób związanych z opozycyjnym wobec komunistów Polskim Stronnictwem Ludowym¹⁷. Zwalniano lub utrudniano pracę nauczycielom i pedagogom otwarcie deklarującym sprzeciw wobec ówczesnej władzy. Znaczącą rolę we wspomnianym procesie miał odegrać (podporządkowany władzom komunistycznym) Związek Nauczycielstwa Polskiego (dalej: ZNP). Jak pisał Stanisław Mauersberg:

ZG ZNP, a w szczególności jego Prezydium, przyjęło 12 X 1949 r. na swoje barki zadanie kierowania szkoleniem ideologicznym nauczycieli, powierzając jego realizację Wydziałowi Społeczno-Pedagogicznemu. Wydział ten urządzał kursy dla organizatorów i prelegentów,

¹¹ Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi z 18 czerwca 1945 r., podczas którego przedstawiciele władz oświatowych i nauczycielstwa debatowali na temat ustroju szkolnictwa, programów oraz treści kształcenia, jakie pojawić się powinny w powojennej Polsce.

¹² J.K. Kryńska, S. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Wyd. Trans Humana, Białystok 2003, s. 153.

¹³ J. Król, *To idzie młodość... Związek Młodzieży Polskiej w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1948–1957*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2011, s. 34.

¹⁴ W. Chmielewski, *Edukacja nauczycieli po II wojnie światowej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2007, s. 64.

¹⁵ W. Chmielewski, *Kształcenie nauczycieli*, op. cit., s. 103.

¹⁶ R. Grzybowski, *Polityczne priorytety*, op. cit., s. 218.

¹⁷ Z. Osiński, *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989: uwarunkowania organizacyjne oraz ideologiczno-polityczne*, Wydawnictwo UMCS, Toruń 2006, s. 22.

prowadzących szkolenie ideologiczne, podkreślając doniosłość ich pracy i zaznaczając, że uczestnicy samokształcenia zmuszeni będą składać egzamin przed państwową komisją, a negatywny wynik tego egzaminu może skutkować usunięciem nauczyciela ze stanowiska kierowniczego, a nawet z zawodu. Była to więc sposobność do „czystek” wśród nauczycieli i kierowników szkół, czego potwierdzeniem może być przeniesienie bądź usunięcie z różnych przyczyn z funkcji lub zawodu około 118 tys. czynnych nauczycieli¹⁸.

Równoległe zainicjowano również systematyczną stalinizację szkół – w placówkach oświatowych dominować zaczęły wystroje związane z postacią Józefa Stalina i innych czołowych działaczy komunistycznych z ZSRR oraz Polski, uroczystości szkolne ściśle powiązano z tradycjami oraz świętami komunistycznymi, do programów nauczania w krótkim czasie wprowadzono treści będące apoteozą relacji polsko-radzieckich oraz przywódców ZSRR i PRL¹⁹. Warto zaznaczyć, że na przełomie 1947 i 1948 r. władze komunistyczne jeszcze nie atakowały lekcji religii w szkole. Jak podkreśla Hanna Konopka, w początkowym okresie istnienia PRL władze starały się walczyć z nauczaniem religii w łagodniejszy sposób, niż miało to miejsce w latach późniejszych, m.in. utrudniano przeprowadzanie nominacji dla katechetów, przenoszono nauczycieli religii lub zwalniano ich z różnych – zazwyczaj niesłusznych – powodów²⁰. Sytuacja ta zaczęła zmieniać się po kongresie zjednoczeniowym PPR i PPS, w wyniku którego utworzono PZPR (grudzień 1948 r.). Podczas wspomnianego kongresu Bolesław Bierut postulował m.in. aby Robotnicze Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Chłopskie Towarzystwa Przyjaciół Dzieci zjednoczyły się pod sztandarem Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (dalej: TPD). Wśród zadań tej organizacji ważne miejsce zajmowało przejmowanie kontroli nad wybranymi szkołami, co prawnie umożliwiało kierownictwu TPD usuwanie z podległych im szkół katechetów²¹.

Ideologizacja młodzieży przez władze PZPR stanowiła jedno z kluczowych zadań dla państwa, o czym świadczy m.in. fakt, iż kwestie związane z młodzieżą pojawiały się we wszystkich ważniejszych uchwałach, rezolucjach i innych dokumentach powstałych po każdym nowym zjeździe PZPR²². Jako że to nauczyciel przede wszystkim z ową młodzieżą miał kontakt, poza wspomnianymi wyżej czystkami „ofensywa ideologiczna”

¹⁸ S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warszawa 2005, s. 262.

¹⁹ S. Gawlik, *Ideologiczna uniformizacja szkolnictwa w dobie stalinizmu*, w: *Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945–2009)*, t. 3, red. E. Gorloff, R. Grzybowski, A. Kołakowski, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010, s. 46–49.

²⁰ H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa, 1944–1961*, Wydawn. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1997, s. 46.

²¹ *Ibidem*, s. 66.

²² R. Grzybowski, *Młodzież jako przedmiot „troski i niepokoju” partii [PZPR] w latach PRL-u*, w: *Doświadczenie dzieciństwa i młodości w Polsce (1918–1989)*, red. A. Kołakowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 92.

wymierzona w nauczycieli wzbogacona została o różne – choć w swej istocie równie agresywne²³ – formy i metody sukcesywnego kształcenia ideologicznego.

W początkach PRL podstawową formą kształcenia kadr nauczycielskich były licea pedagogiczne, i to właśnie w nich w pierwszej kolejności zaczęto wprowadzać intensywne oddziaływanie ideowo-wychowawcze na nauczycieli. Stopniowo – z inicjatywy S. Skrzyszewskiego – do programów nauczania włączano kwestie związane z materializmem dialektycznym i historycznym oraz zagadnienia poruszające tematykę socjalizmu²⁴. Od lutego 1948 r. w Ministerstwie Oświaty rozpoczęto natomiast prace nad szybszą i skuteczniejszą formą ideologizacji – kursami ideologicznymi dla dyrektorów zakładów kształcenia nauczycieli, później również dla szeregowych nauczycieli i pedagogów. Wśród przykładowych tematów wymienić można takie zajęcia, jak: „Materializm dialektyczny i historyczny”, „Materializm i jego źródła ideologiczne oraz miejsce w dzisiejszej rzeczywistości” czy „Główne zagadnienia ekonomiczne Polski współczesnej”²⁵. Kolejnymi działaniami o podobnym charakterze były seminaria ideologiczne organizowane dla nauczycieli i dyrektorów, których zadaniem było krzewienie wśród polskich kadr dydaktyczno-pedagogicznych „uświadomienia marksistowskiego”²⁶.

Jak już wspomniano, bardzo istotną rolę w „doksztalceniu ideologicznym” nauczycieli w Polsce po 1948 r. odegrał również ZNP. W ostatnich tygodniach II wojny światowej w Europie, 28 marca 1945 r. podczas pierwszej konferencji prezesów okręgów ZNP ogłoszono wznowienie jego działalności. W pierwszych latach po zakończeniu wojny ZNP charakteryzował się pluralizmem ideowym. Stan ten uległ zmianie po przejęciu w Polsce pełnej władzy przez PPR. Zarząd ZNP ukonstytuowany został przez tzw. aktyw partyjny, który sukcesywnie wdrażał pomysły władz komunistycznych w Polsce²⁷. Jak podkreśla Jan Hellwig, „w latach 1949–1956 ZNP uznał za naczelną swe zadanie kształtowanie świadomości socjalistycznej nauczycieli. Cały jego wysiłek skupiony został w tym kierunku”²⁸. Proces ideologizacji nauczycieli – przy znaczącym wsparciu ZNP – wyraźnie przyspieszył. Stąd też już pod koniec 1949 r. poza wspomnianymi wcześniej kursami nauczyciele zobowiązani byli również do systematycznego samokształcenia ideologicznego. Przejawiać się ono miało m.in. w studiowaniu wskazanych prac komunistycznych²⁹, poznawaniu przydzielonego na dany okres materiału oraz udziału w spotka-

²³ M. Kosiorek, *Pedagogika autorytarna. Geneza, modele, przemiany*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2007, s. 118.

²⁴ W. Chmielewski, *Kształcenie nauczycieli*, op. cit., s. 104.

²⁵ Ibidem.

²⁶ J. K. Kryńska, S. Mauersberg, op. cit., s. 161–162.

²⁷ Por. J. Król, op. cit., s. 61–69.

²⁸ J. Hellwig, *Wkład związku nauczycielstwa polskiego w kształcenie i doksztalcenie nauczycieli w Polsce (1919–1968)*, Wydawn. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1973, s. 45.

²⁹ Najpopularniejszą wówczas pracą będącą w istocie komunistyczną propagandą był *Krótki kurs historii WKP(b)*, którego autorem miała być specjalna komisja Komitetu Centralnego WKP(b) wraz z Józefem

niach kadrowych, którym przewodzić miał „najbardziej wyrobiony ideologicznie nauczyciel”³⁰. Do wspomnianych wyżej materiałów zaliczyć należy m.in. czasopisma i periodyki pedagogiczne, takie jak „Nowe Drogi”, „Ruch Pedagogiczny” oraz „Nowa Szkoła”, których jednym z podstawowych zadań było „dkształcenie ideologiczne”. Efektem kursów miały być kolokwia podsumowujące oraz – w późniejszym czasie – egzaminy państwowe w formie ustnej i pisemnej³¹.

W roku 1949 Ministerstwo Oświaty zobligowało wszystkich nauczycieli do składania uroczystego ślubowania:

Ślubuję uroczyście, na powierzonym mi stanowisku urzędowym szczególnie w zakresie wychowania i nauczania powierzonej mi młodzieży, przyczynić się ze wszystkich sił do ugruntowania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej, której wierności zawsze dochowam: umacniać w młodzieży poszanowanie prawa i wierności dla Ludowego Państwa Polskiego; obowiązki mojego urzędu wypełniać gorliwie i sumiennie, ściśle przestrzegać obowiązujących przepisów i stosować się do zarządzeń władz szkolnych; dochować tajemnicy służbowej, a w postępowaniu kierować się zasadami godności, uczciwości i sprawiedliwości społecznej³².

Wypełnianie postanowień zawartych we wspomnianym ślubowaniu – zwłaszcza za treści dotyczących przestrzegania przepisów i zarządzeń władz – weryfikowano skrupulatnie. Jedną z form kontroli ideologicznej nauczycieli były wizytacje urzędników delegowanych do szkół przez Ministerstwo Oświaty, kuratorów czy specjalnie wytypowanych do tej funkcji pedagogów. Efektem tych kontroli były kolejne czystki wśród nauczycieli niepopierających polityki PZPR³³. W rezultacie wspomnianych wyżej działań „pod koniec 1949 r. Partia obsadziła swoimi członkami większość stanowisk kuratorów szkolnych (78,6%), inspektorów szkolnych (73,1%), podinspektorów (71,5%) oraz dyrektorów zakładów kształcenia nauczycieli (64,5%)”³⁴.

Istotnym elementem szeroko zakrojonych działań ideologicznych były również różnego rodzaju konferencje powiatowe, organizowane przez władze związkowe, partyjne czy administracyjne, w których brali udział m.in. działacze partyjni, przedstawiciele TPD, Związku Młodzieży Polskiej³⁵ (dalej: ZMP) oraz ZNP. Nauczyciele uczestniczący

Stalinem na czele. Pierwsze wydanie w Polsce miało miejsce w 1948 r. nakładem Spółdzielni Wydawniczej „Książka”.

³⁰ R. Grzybowski, *Polityczne priorytety*, op. cit., s. 221–222.

³¹ Ibidem, s. 222.

³² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1949, nr 14, poz. 239.

³³ J. Ryś, *Wpływ nadzoru pedagogicznego na rozwój zawodowy nauczycieli w okresie PRL-u*, w: *Zaangażowanie? Opór Gra? Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u*, red. R. Grzybowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 110–111.

³⁴ R. Grzybowski, *Nieufność*, op. cit., s. 51.

³⁵ Problematykę Związku Młodzieży Polskiej w latach stalinowskich szeroko omówiła Joanna Król w swojej pracy: J. Król, *To idzie młodość... Związek Młodzieży Polskiej w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1948–1957*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2011.

we wspomnianych konferencjach stykali się z tematami związanymi z realizacją ideologiczno-politycznych założeń PZPR, byli słuchaczami wykładów dotyczących przemian ideologiczno-polityczno-organizacyjnych w oświacie polskiej. Przedstawiano im także formy i metody pracy z młodzieżą oparte na założeniach ideologicznych marksizmu-leninizmu³⁶.

W 1950 r. zdominowany przez komunistów Sejm Ustawodawczy przyjął (w formie ustawy) „6-letni plan rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu w Polsce”³⁷. Wspomniana ustawa przewidywała m.in. wzmocnienie działań dotyczących implikacji „moralności socjalistycznej” nauczycielom. Wzywała „do wzmocnienia oddziaływania ideologicznego w zakładach kształcenia nauczycieli, oparcia treści nauczania na zasadach marksizmu-leninizmu oraz organizowania pracy dydaktyczno-wychowawczej w oparciu o zdobycze pedagogiki radzieckiej”³⁸. Jedną z organizacji, która w owych latach zintensyfikowała swoje oddziaływanie, zwłaszcza na środowisko nauczycieli, był ZMP³⁹. Organizacja ta – będąca odpowiednikiem radzieckiego Komsomołu – utworzona została 21 lipca 1948 r.⁴⁰. ZMP stanowił monopolistyczną masową organizację młodzieżową, do której wcielone zostały pozostałości innych większych organizacji takich jak m.in. Związek Młodzieży Demokratycznej, Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici” czy Związek Walki Młodych. ZMP, jako centralnie sterowaną organizacją, wykonywał bezpośrednio rozkazy władz partyjnych. W 1950 r. wcielono do niego również Związek Akademickiej Młodzieży Polskiej, zaś w 1951 r. rozwiązano Związek Harcerstwa Polskiego, którego pozostałości przeobrażono w (podległą ZMP) Organizację Harcerską⁴¹.

Wraz ze śmiercią J. Stalina w marcu 1953 r., w ślad za ZSRR, także w Polsce zapoczątkowana została powolna „odwilż” w życiu politycznym – stała się ona dostrzegalna również na płaszczyźnie ideologiczno-oświatowej. W 1954 r. komisja powołana przez Biuro Polityczne KC PZPR, której przewodził ówczesny minister oświaty Witold Jaroński, poddała krytyce propagandowe „sukcesy” działań ideologizacyjnych w szkole⁴². Po ponownym przejściu władzy przez Władysława Gomułkę organizacje kojarzone ze

³⁶ W. Chmielewski, *Kształcenie nauczycieli*, op. cit., s. 109.

³⁷ Dziennik Ustaw 1950, nr 37, poz. 344. Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. o 6-letnim planie rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955.

³⁸ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1950, nr 8, poz. 119.

³⁹ Bazując na ideologicznych drogowskazach Partii oraz realizując plany PZPR związane z ideologizacją szkolnictwa, ZMP stał się jedną z najważniejszych „tub propagandowych” w szkołach, był znaczącą organizacją kontrolującą i oceniającą nauczycieli. Jako organizacja mająca przyczynić się do powstania „nowego człowieka” w polskim społeczeństwie, członkowie ZMP z niezwykłą surowością opiniowali nauczycieli uznanych przez nich za „nieskomunizowanych”, co nierzadko kończyło się zwolnieniami z pracy oraz licznymi naganami dykcji czy kuratorów.

⁴⁰ *Związek Młodzieży Polskiej*, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zwiazek-Mlodziezy-Polskiej;4002337.html> [dostęp: 25.08.2020].

⁴¹ Ibidem.

⁴² J.K. Kryńska, S. Mauersberg, op. cit., s. 168.

stalinizacją szkoły złagodziły metody działania. ZNP przeinterpretował swoje podstawowe zadania i poddał krytyce praktykowane dotąd formy oddziaływania na środowisko nauczycieli. Jak zauważa Jan Hellwig,

krytyce poddano czas, w którym w wyniku niezrozumienia istotnej roli szkoły i nauczycieli nagminnie angażowano ich do prowadzenia różnego rodzaju doraźnych akcji propagandowych, niepopularnych w środowisku, a bardzo często posiadających drugorzędny charakter⁴³.

Jednak próby „przecignięcia nauczycieli na swoją stronę” przez władze PZPR nie ustały – wspomniany wyżej W. Gomułka określał nauczycieli „wielką armią pracującą inteligencji”, w której spozstrzegał cenne narzędzie do przeorganizowania mentalności społeczeństwa polskiego⁴⁴. Niemniej jednak zmiany, które przyniósł 1956 r. sprawiły, iż dotychczasowe formy organizacyjno-programowe „kształcenia ideologicznego” zostały zarzucone lub zmodernizowane⁴⁵.

Analiza wybranych wspomnień nauczycieli z lat 1947–1956

Nauczyciele oraz uczniowie liceów pedagogicznych z okresu stalinowskiego w Polsce, wspominając swoje młode lata, rzadko mają radosne i pozytywne refleksje. W obrazie ich przeszłości dominują takie uczucia, jak lęk, niepewność, złość oraz żal. Niestety w polskiej historiografii nie powstało wiele prac archiwizujących wspomnienia nauczycieli, którzy pracowali w szkołach na ziemiach polskich w latach 1947–1956. Z czasem zadanie to również staje się coraz trudniejsze – w końcu ówczesni nauczyciele i absolwenci liceów mają dziś blisko dziewięćdziesiąt lat. W związku z powyższym niezwykle cennymi pracami są przywołane we wprowadzeniu niniejszego artykułu antologii M. Walczaka, E. Króla i S. Mauersberga, dzięki którym można poddać analizie oraz porównaniu historiograficzny opis ze wspomnieniami żywych świadków historii.

„Lata 1944–1956 w polskim szkolnictwie – cóż można o nich powiedzieć? Były to lata nade wszystko trudne, niezwykle, nazwałbym je grzesznymi. Patrząc dziś na nie z perspektywy starszaka-weterana, który widzi ten czas sponiewierany”⁴⁶ – tak w kilku słowach podsumowania określił interesujący mnie badawczo okres Zygfryd Prószyński, nauczyciel i pedagog urodzony w 1908 r. We wspomnieniach nauczycieli dotyczących okresu powojennego (1945–1946), czyli jeszcze przed okresem uzyskania pełnej władzy w Polsce przez komunistów, przeważają jednak refleksje pozytywne. Były to pierwsze lata po II wojnie światowej, bogate wówczas w nadzieję i energię do odbudowy

⁴³ J. Hellwig, op. cit., s. 48.

⁴⁴ R. Grzybowski, *Nieufność*, op. cit., s. 45.

⁴⁵ J. Hellwig, op. cit., s. 89.

⁴⁶ Z. Prószyński, *Lata trudne i niezwykle*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 57.

zniszczonego państwa polskiego. „Niepowtarzalna atmosfera pracy, jaka panowała po wojnie w szkołach sprawiła, że nauczyciele żyli problemami dnia współczesnego i cały swój wysiłek wkładali w wyposażenie nas w wiedzę niezbędną do życia i pracy”, wspomina Wiesław Jedliński, nauczyciel z Malborka⁴⁷. Sytuacja zaczęła ulegać diametralnej zmianie po przejściu pełni władzy przez komunistów, co skutkowało przeobrażeniami w organizacji oświaty opisanymi już w poprzedniej części niniejszego artykułu. Wśród wspomnień nauczycieli związanych bezpośrednio z samokształceniem ideologicznym, któremu zostali poddani, dominują refleksje związane przede wszystkim z kursami dokształcającymi, działaniami ZNP, ZMP oraz z egzaminami ideologicznymi, które „doksztalceni ideologicznie” nauczyciele musieli zdawać przed specjalnymi, przygotowanymi do tego zadania komisjami.

Anna Świedrzak, w 1952 r. uczestnicząca w Wyższym Kursie Nauczycielskim, wspomina problemy, które pojawiły się w momencie, gdy przełożeni dowiedzieli się o jej czynach niebędącymi wówczas poprawnymi w świetle zasad oficjalnie przyjętej etyki, czyli uczęszczaniem, podobnie jak inni nauczyciele, na nabożeństwa kościelne. A. Świedrzak przypomina, że

po prostu zawiniłiśmy w sposób niesłychany chodząc na oczach wszystkich w każdą niedzielę do kościoła. Żeby ktoś w duchu (wystąpienie nie wchodziło w grę) nie próbował się pokrzepić odpowiednim zapisem Konstytucji, dyrektor powiedział – pamiętam dokładnie: „Nie myślcie, że Konstytucja was dotyczy. Wy jesteście awangardą, wy macie wychowywać społeczeństwo, od was zależy ugruntowanie nowych idei. Za tym pójdzie też zmiana Konstytucji. Nie można Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek. Kto nie chce się zmienić, powinien zrezygnować z zawodu nauczycielskiego”. Napomknął też o możliwości poinformowania o tym władz zwierzchnich⁴⁸.

Ze wspomnień nauczycieli wynika, że w trakcie kursów ideologicznych w komunistycznej Polsce nie było możliwości otwartego prezentowania własnych poglądów, zaś wolność sumienia istniała tylko teoretycznie.

Kazimierz Krzyżanowski, który w pierwszych latach po przejściu władzy przez PPR pełnił funkcję nauczyciela w Technikum Mechanicznym w Krakowie, wspomina, że

na przełomie listopada i grudnia [1948 r. – M.R.] niespodziewanie został zwolniony z zajmowanego stanowiska wieloletni i zasłużony dyrektor szkoły inż. Edward Kostecki i przeniesiony w stan spoczynku. Odchodził, mimo podeszłego wieku, pełen energii, sił i zdrowia. [...] Zmiany takie przeprowadzono w prawie całej Polsce. Mniej więcej w tym samym czasie usunięto ze wszystkich szkół o długich tradycjach wieloletnich i doświadczonych dyrektorów

⁴⁷ W. Jedliński, *Myśmy tu nie przyszli, myśmy tu wrócili*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 209–211.

⁴⁸ A. Świedrzak, *Panu Bogu świeczkę*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 30.

o dużym autorytecie, aby obsadzić na tych stanowiskach ludzi posłusznych i w łatwy sposób, bez sprzeciwów, przeprowadzić rujnującą te szkoły reformę⁴⁹.

Powyższa wypowiedź jest świadectwem tego, w jaki sposób nauczyciele odbierali czystki, których doświadczała oświata przez cały okres stalinizmu. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż nauczyciele byli świadomi tego, że pracę zarówno ich, jak i kadry kierowniczej nadzorowali bezpośrednio agenci Urzędu Bezpieczeństwa⁵⁰ oraz specjaliści wizytatorzy, których raporty mogły zdecydować o ich przyszłości⁵¹. Sytuacja ta generowała brak poczucia bezpieczeństwa oraz nieustanny stres, który musiał znacząco wpływać na komfort ich pracy.

Powyższe konstatacje potwierdza również analiza wspomnień Leona Szarka, nauczyciela w Liceum Ogólnokształcącym w Nowym Mieście Lubawskim:

Władze prowadziły inwigilację kadry pedagogicznej. W 1949 roku kilku uczniów pojechało na jakąś naradę do Katowic. Tam w gmachu ZMP wypytywano o naszych nauczycieli. Nadchodziły coraz trudniejsze czasy. Bezpośrednio po zjednoczeniu PPR i PPS w grudniu 1948 roku z klas zniknęły krzyże. Przerwaliśmy zajęcia i zastrajkowaliśmy. Nasi profesorowie pobladli ze strachu. Po paru dniach krzyże znalazły się na swoim miejscu. Za to „znikł” z Pszczyny nasz katecheta ksiądz Kuczera. Po prostu wracając z lekcji do domu został zatrzymany przez tajniaków i zamknięty w budynku Urzędu Bezpieczeństwa⁵².

Wspomniany wcześniej Z. Prószyński, wracając pamięcią do lat stalinizmu w Polsce, pisał, że w kursach

chodziło o to, aby szczególnie nauczyciele, którzy zdobyli kwalifikacje „w ustroju zgniłego kapitalizmu”, mogli poznać wiedzę marksistowską, mającą za zadanie „wyprostowanie ich skrzywionego kręgosłupa polityczno-moralnego”. Powstały więc specjalne zespoły nauczycielskie, które prowadzili przeszkoleni koledzy⁵³.

Kursy ideologiczne – które organizowano pod przykrywką poszerzania kompetencji nauczycielskich i dydaktycznych – przepełnione były treściami z zakresu literatury radzieckiej, założeniami realizmu socjalistycznego, hasłami zagrzewającymi do walki z „burżujami” i kapitalistami. Teksty autorstwa J. Stalina – rzeczywiste oraz domniemane – stanowiły zaś decydujące, krytyczne oceny w różnego rodzaju dyskusjach i sporach –

⁴⁹ K. Krzyżanowski, *Zniszczono dorobek i stuletnią tradycję*, w: *Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 262–263.

⁵⁰ Por. A. Świedrzak, op. cit., s. 22; *Na przelomie. Część II. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Warszawa 1996, s. 184.

⁵¹ Z. Prószyński, op. cit., s. 72.

⁵² L. Szarek, *Nauczyciele nie mieli łatwego życia*, w: *Na przelomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 129.

⁵³ Z. Prószyński, op. cit., s. 68.

kto zaś z nimi się nie zgadzał, tego czekały przykre konsekwencje, włącznie z możliwością usunięcia z zawodu⁵⁴.

Metody i formy oddziaływania ideologicznego były wszechobecne. W programach, instrukcjach metodycznych, podręcznikach, zwłaszcza przedmiotów humanistycznych. W pisemnych konspektach lekcyjnych, które również były obowiązkowe, w tym czasie najważniejszy był cel wychowawczy [...]. Kształcenie zawodowe, przedmioty ekonomiczne [...] miały za zadanie przygotować absolwentów do właściwego zrozumienia i propagowania ustroju społeczno-gospodarczego państwa budującego socjalizm – jedyny ustrój jak się to mówiło – sprawiedliwości społecznej⁵⁵

– wspomina urodzona w 1928 r. nauczycielka średniej szkoły ekonomicznej w Poznaniu.

Przykrym doświadczeniem (zwłaszcza dla nauczycieli odrzucających odgórną implikowaną etykę), które wiązało się z ideologicznym „samokształceniem” oraz z wyżej opisanymi kursami dla nauczycieli, były egzaminy z przyswojonej wiedzy marksistowsko-leninowsko-stalinowskiej. Niemniej zagadnienie to stanowi ciekawy i nietypowy aspekt w kontekście całości kształcenia ideologicznego w Polsce, gdyż wspomnienia nauczycieli wskazują, że pomimo ich obligatoryjności, komisje egzaminacyjne traktowały nauczycieli łagodnie i nierzadko przymykały oko na niedoskonałości wywodu egzaminowanego⁵⁶ – potwierdzeniem tego są m.in. wspomnienia Józefa Fudali, nauczyciela i dyrektora szkół w Rzeszowie: „Powołana komisja egzaminacyjna potraktowała nauczycieli więcej niż łagodnie. Wszyscy zdali egzamin z wynikiem pozytywnym”⁵⁷. Tego typu sytuacji bez wątpienia związane były z częstym rozmijaniem się teorii z praktyką – wielu funkcjonariuszy partyjnych oraz egzaminatorów nie zgadzało się z odczłowieczaniem zawodu nauczycielskiego. Można też przypuszczać, że władze zdawały sobie sprawę zarówno z niechęci nauczycieli do marksizmu, jak i z tego, że po ich usunięciu z zawodu w większości szkół pojawiać się zaczęły jeszcze większe luki kadrowe, które uniemożliwią ich normalną działalność. Odmiennie wrażenia odnieść można natomiast w kontekście działań ZMP – w pracach historycznych oraz wspomnieniach uczestników tamtych wydarzeń wyraźnie i jednoznacznie przebija się bardzo negatywny obraz działań tejże organizacji młodzieżowej.

Komunistyczna młodzież, przekonana do swojej „najwyższej misji” w postaci krzewienia wartości leninowsko-stalinowskich w Polsce, w bardzo aktywny sposób podchodziła do swych zadań.

⁵⁴ Por. F. Grott, *Poczułem się nauczycielem z powołania*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 106–108; *Na przełomie. Część II*, op. cit., s. 149–150.

⁵⁵ *Na przełomie. Część II*, op. cit., s. 150.

⁵⁶ Por. A. Drwęcki, *Koledzy namówili mnie do tego zawodu*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 91; Z. Prószyński, op. cit., s. 69; *Na przełomie. Część II*, op. cit., s. 150.

⁵⁷ *Ibidem*.

ZMP powierzono również rolę pomocy dyrektorowi i radzie pedagogicznej w procesie wychowawczym i nauczaniu młodzieży, stąd przedstawiciele tej organizacji uczestniczyli w konferencjach rad pedagogicznych, aby pomagać w podnoszeniu wyników nauczania, dyscypliny, frekwencji, znoszenia ocen niedostatecznych. Uprzywilejowanie odgórne młodzieży nieprzygotowanej do tak odpowiedzialnej roli, doprowadziło do niewłaściwych efektów. Pojawiły się wśród członków antagonizmy, albowiem były przykłady naruszania godności osobistej przez zbyt dużą ingerencję w sprawy osobiste, rodzinne, pojawiły się też zjawiska lekceważenia obowiązków nałożonych przez starszych przełożonych⁵⁸

– wspomina ówczesna nauczycielka liceum i opiekunka organizacji uczniowskich. Młodzież, siłą włączona do ZMP, a prezentująca odmienne poglądy od założonych, była szykanowana i zastraszana⁵⁹. „ZMP – organizacja, która niezbyt była lubiana przez młodzież. Ideologia wspomnianej organizacji sprzeczna była w znacznej części z odczuciem młodzieży”⁶⁰ – pisze absolwent ówczesnego Technikum Ekonomicznego. Niemniej ZMP – jako organizacja wzorowana na rozwiązaniach radzieckich – nie pozostawiała wolnej drogi dla nieupolitycznionej młodzieży: „uczeń liceum nienależący do ZMP uważany był za osobnika opóźniającego budowę socjalizmu w Polsce, a głoszący inne poglądy niż oficjalne, prawie za wroga klasowego”⁶¹. Janusz Gajda, ówczesny uczeń liceum im. Czartoryskich w Puławach wspomina m.in. że za samo skrytykowanie przez niego metod „opłuwania” wizerunku Piłsudskiego przez tamtejszych komunistów został z opisywanej organizacji młodzieżowej wydalony⁶². Z jego wspomnień wynika, iż „ZMP-owcy” przez niezideologizowaną kadrę kierowniczą szkół nazywani byli „szubienicznikami”⁶³. Ich donosy, szpiegowanie, zapisywanie nazwisk osób uczęszczających do kościoła⁶⁴ oraz wpływy w środowiskach władzy sprawiały, że „wróg klasowy”, tj. osoba o innych poglądach niż oficjalne, nie tylko mogła zostać przeniesiona lub wydalona z pracy – zdarzało się również, że młodzież oskarżona o krytykę ZMP (przy stosownej opinii szkolnych organów tej organizacji) nie otrzymywała możliwości aplikowania na dalsze studia⁶⁵ lub była bezpośrednio wydalana ze szkoły:

W końcu 1950 roku wkroczył do liceum przewodniczący Zarządu Powiatowego ZMP i polecił dyrektorowi zgromadzić w auli młodzież i nauczycieli. Przed zebraniem uczeń Czesław

⁵⁸ Ibidem, s. 154.

⁵⁹ Ibidem, s. 152.

⁶⁰ Ibidem, s. 153.

⁶¹ Ibidem, s. 155.

⁶² J. Gajda, *Obrazki z tamtych lat, w: Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 48.

⁶³ Ibidem, s. 49–50.

⁶⁴ L. Kulesza, *Postanowiłem pracować w szkole wiejskiej, w: Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994, s. 185.

⁶⁵ J. Gajda, op. cit., s. 50.

Jastrzębski zdążył mi w przelocie szepnąć: „Źle się dzieje! Będą usuwać z liceum kolegów!”. Tak też się stało. Poliwczak [Przewodniczący Zarządu Powiatowego ZMP – M.R.] oznajmił zebranym, że uchwałą Zarządu Powiatowego ZMP postanowiono wydalic ze szkoły uczniów klasy maturalnej [...] za podrywanie autorytetu organizacji młodzieżowej⁶⁶.

Jak dodaje później Leon Szarek, powodem usunięcia trzech uczniów ze szkoły były ich śmiechy podczas zebrania ZMP w szkolnej świetlicy⁶⁷.

Również w odniesieniu do ZNP – organizacji, która z woli władz była odpowiedzialna za ideologizację nauczycieli – oceny byłych pedagogów i dydaktyków dotyczące jej funkcjonowania po 1949 r. w większości pozostają krytyczne⁶⁸.

Od początku mojej pracy zawodowej należałam do ZNP. Ludzie, którzy zajmowali stanowiska w tym Związku, byli najczęściej posłusznymi władzy. Stanowiska w Związku obejmowali często ludzie, którzy potrafili wykorzystać Związek. W moim odczuciu Związek był marionetką, było w nim wiele niesprawiedliwości⁶⁹.

– wspomina Stefania Kowalińska, ówczesna nauczycielka w jednej ze szkół w Pile. Należy jednak zaznaczyć, iż wspomnienia byłych działaczy ZNP ujawniają nieco inną ocenę roli tego związku w kształtowaniu kompetencji dydaktycznych oraz relacji między-nauczycielskich – zwłaszcza do wspomnianego wyżej 1949 r. pozostaje ona pozytywna⁷⁰. Według Stanisława Micka, nauczyciela, kierownika i dyrektora różnych szkół w Opol-skim, to „od roku 1950 zaczęto związek osłabiać, narzucono mu szkolenie ideologiczne na «katechizm» Siwka i historii WKP, przeprowadzano egzaminy ideologiczne dla nauczycieli, co ówczesny ZNP oddalało od nauczycielskich mas”⁷¹. Podobna ocena do powyższej pojawia się w zdecydowanej większości poznanych przeze mnie wspomnień dotyczących okresu tzw. „ofensywy ideologicznej”⁷², choć zaznaczyć należy, że ogólna ocena działań ZNP w latach 1948–1956 pozostaje niejednorodna. Zagłębiając się w lekturę wspomnień dotyczących tejże organizacji nauczycielskiej, nie sposób nie zauważyć, że opinie zawierające ciepłą, pozytywną i nostalgiczną treść nie stanowią rzadkości.

ZNP odgrywał w latach powojennych niezmiernie ważną rolę [...]. Na zebrania jechaliśmy z utęsknieniem. Były referaty, lekcje pokazowe i przemiłe spotkania towarzyskie przy skromnym poczęstunku. Pomagano materialnie: paczki UNRRA, zapomogi. [...] Po 1950 r. życie związkowe skupiło się w ogniskach, zarządach powiatowych [...]. Oprócz koleżeńskich spotkań prowadzone było przede wszystkim doszkalać i doskonalić zawodowe, a w nich

⁶⁶ L. Szarek, op. cit., s. 133–134.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Por. *Na przelomie. Część II*, op. cit., s. 148; A. Drwęcki, op. cit., s. 91.

⁶⁹ Ibidem, s. 97.

⁷⁰ Por. *Na przelomie. Część II*, op. cit., s. 100–102.

⁷¹ Ibidem, s. 102.

⁷² Ibidem, s. 97–103.

owe zakłamanie egzaminy ideologiczne. Ważną sprawą była obrona nauczycieli przed panującym bezprawiem

– wspomina Maria Hudymowa, nauczycielka oraz dyrektorka Liceum Ogólnokształcącego w Koszalinie⁷³.

Pomimo że zdecydowana większość relacji uczniów i nauczycieli doby stalinizmu w Polsce przedstawia bardzo negatywny obraz komunistycznej „ofensywy ideologicznej”, to zdarzały się – choć niezwykle rzadko – wspomnienia pozytywne⁷⁴ (zwłaszcza w kontekście opisanego wyżej ZNP). Jedni nauczyciele za opresyjno-ideologiczny charakter tamtych lat obwiniają same kadry dydaktyczno-pedagogiczne⁷⁵, inni natomiast wyrażają przekonanie, że „zbyt mocno podkreśla się nadużywanie szkoły i nauczyciela do tzw. indoktrynacji”⁷⁶. Jednakże lektura i analiza relacji niemal dwustu osób, które bezpośrednio doświadczyły planowanej przez władze zmiany mentalności kadr oświatowych, ujawnia obraz opresyjnej (choć czasami łagodzonej przez niezindoktrynowanych, łagodnych decydentów i egzaminatorów) inżynierii społecznej, której uwaga skupiona została właśnie na świadomości politycznej i przekonaniach ówczesnych nauczycieli.

Podsumowanie

Antologie wspomnień zebrane i opracowane przez profesorów S. Mauersberga, M. Walczaka oraz E.C. Króla zawierają łącznie około dwustu relacji historycznych byłych uczniów i nauczycieli okresu stalinizmu w Polsce. Ich lektura pozwala spojrzeć na kluczową dla uczestników tamtych wydarzeń akcję „doksztalcania ideologicznego” z innej perspektywy, bliższej i skłaniającej do refleksji nad pracami historiograficznymi dotyczącymi powyższego zagadnienia. Analiza wskazanych tekstów wskazuje na niejednorodność oceny tamtych zdarzeń. Relatywnie pozytywne wspomnienia z okresu sprzed „ofensywy ideologicznej” (1945–1947) ulegają znacznemu pogorszeniu w latach późniejszych. Nauczyciele chcący podzielić się własnymi ocenami w zdecydowanej większości poddają surowej krytyce działania prowadzone przez ówczesne władze PPR i PZPR w kontekście ich przymusowej indoktrynacji – zarówno poprzez kursy, „samokształcenie”, konferencje, jak i częste wizytacje pracowników Urzędu Bezpieczeństwa w szkołach. Szczególnie negatywnie zapisał się w pamięci byłych nauczycieli Związek Młodzieży Polskiej, który przy współpracy z UB generował swoimi działaniami aurę lęku o przyszłość zarówno nauczycieli, jak i ich rodzin. Natomiast Związek Nauczycielstwa Polskiego po 1949 r. utracił pozytywny obraz organizacji wzbogacającej środowisko

⁷³ Ibidem, s. 98.

⁷⁴ Por. W. Jedliński, op. cit., s. 230; *Na przełomie. Część II*, op. cit., s. 156.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

nauczycieli. Powodem było m.in. zobligowanie ZNP przez PZPR do aktywnych działań prowadzących do przemiany mentalności społecznej, w tym organizowania kursów indoktrynacyjnych i publikowanie czasopism „doksztalających”. Trzeba jednak zaznaczyć, iż na podstawie poddanych analizie wspomnień nie można jednoznacznie negatywnie oceniać działań członków ZNP w latach 1948–1956. Kończąc niniejsze podsumowanie, zaznaczyć należy, że atmosfera strachu panująca wówczas w szkołach – m.in. z powodu ciągłych wizytacji i kontroli, często pojawiających się donosów, gróźb władz zwierzchnich czy nierzadko publicznych upokorzeń ówczesnych nauczycieli i pedagogów – spowodowała, iż okres ten najczęściej określane bywa przez autorów wspomnień jako „straszny”⁷⁷.

Bibliografia

Źródła

- Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1949, nr 14, poz. 239.
 Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1950, nr 8, poz. 119.
 Dziennik Ustaw 1950, nr 37, poz. 344.
Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
Na przełomie. Część II. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956, wyb. i oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996.

Opracowania

- Chmielewski W., *Edukacja nauczycieli po II wojnie światowej*, Warszawa 2007.
 Chmielewski W., *Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa (1944–1956)*, Warszawa 2006.
 Chmielewski W., *Obraz nauczyciela PRL w świetle własnych wspomnień*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2015, vol. 31, z. 426.
Człowiek. Idea. Dzieło. Prace dedykowane Profesor Stefanii Walasek, red. nauk. B. Jędrzychowska, Wrocław 2013.
Doświadczenie dzieciństwa i młodości w Polsce (1918–1989), red. A. Kołakowski, Toruń 2015.
 Dróżka W., *Pokolenia nauczycieli*, Kielce 1993.
 Drwęcki A., *Koledzy namówili mnie do tego zawodu*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994.
Edukacja w warunkach zniewolenia i autonomii (1945–2009), t. 3, red. E. Gorloff, R. Grzybowski, A. Kołakowski, Kraków 2010.
 Gajda J., *Obrazki z tamtych lat*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994, s. 48.
 Grott F., *Poczułem się nauczycielem z powołania*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.

⁷⁷ J. Gajda, op. cit., s. 54.

- Grzybowski R., *Nieufność jako dominująca cecha relacji pomiędzy nauczycielami a władzami komunistycznymi w latach PRL-u*, w: *Zaangażowanie? Opór Gra? Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u*, red. R. Grzybowski, Toruń 2013.
- Grzybowski R., *O wychowaniu w duchu moralności komunistycznej w ujęciu pedagogiki stalinowskiej oraz o niektórych metodach jego realizacji*, w: *Człowiek. Idea. Dzieło. Prace dedykowane Profesor Stefanii Wałasek*, red. nauk. B. Jędrzychowska, Wrocław 2013.
- Grzybowski R., *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2013.
- Hellwig J., *Wkład związków nauczycielstwa polskiego w kształcenie i dokształcanie nauczycieli w Polsce (1919–1968)*, Poznań 1973.
- Jedliński W., *Myśmy tu nie przyszli, myśmy tu wrócili*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej*, Białystok 1997.
- Kosiorek M., *Pedagogika autorytarna. Geneza, modele, przemiany*, Kraków 2007.
- Król J., *To idzie młodość... Związek Młodzieży Polskiej w szkole średniej ogólnokształcącej w latach 1948–1957*, Kraków 2011.
- Kryńska J.K., Mauersberg S., *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003.
- Krzyżanowski K., *Zniszczono dorobek i stuletnią tradycję*, w: *Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Kulesza L., *Postanowiłem pracować w szkole wiejskiej*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Mauersberg S., Walczak M., *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Warszawa 2005.
- Osiński Z., *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w Polsce w latach 1944–1989*, Toruń 2006.
- Palska H., *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994.
- Pomykało W., *Kształtowanie ideału wychowawczego w PRL w latach 1944–1976*, Warszawa 1977.
- Pożegnanie ze szkołą. Spojrzenie wstecz nauczyciela emeryta*, wyb. i oprac. W. Chmielewski, S. Mauersberg, M. Walczak, Piotrków Trybunalski 2012.
- Prószyński Z., *Lata trudne i niezwykłe*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Radziszewska M., *Potrzeby kadrowe szkolnictwa powszechnego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1948*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2005/2006, nr 21/22.
- Szarek L., *Nauczyciele nie mieli łatwego życia*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Świedrzak A., *Panu Bogu świeczkę*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, wyb. i oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Zaangażowanie? Opór Gra? Szkic do portretu nauczyciela w latach PRL-u*, red. R. Grzybowski, Toruń 2013.
- Związek Młodzieży Polskiej*, w: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zwiazek-Mlodziezy-Polskiej;4002337.html> [dostęp: 25.08.2020].